

בין קפלן לחווארה: השבר המשטרי ותפקיד החברה הצבאית בהגנה על הדמוקרטיה

לב גרינברג*

תקציר. מדוע דווקא הצבא הוא שיוצא נגד ההפיכה המשטרית בישראל, ומדוע האזרחים המפגינים מתעלמים מהשליטה הצבאית בפלסטינים? המאמר מנתח את האינטרסים של הצבא בשימור ההבחנה בין שלטונו הריבוני בשטחים ובין המשטר הדמוקרטי בתוך גבולות 1967, ואת קיומה של "חברה צבאית" שמתגייסת להגן עליו מתוך תנועת המחאה. הוא מראה כיצד הפוגרום בחווארה ביטא אובדן שליטה של הצבא על המתנחלים והרחיב את המחאה נגד הממשלה, לרבות איומים בסרבנות, אף שהאירוע עצמו נדחק לשוליים ונשכח. ניתוח רצף האירועים שבלמו את החקיקה בחודש מרץ מעלה זיקה הדוקה בין המחאה ובין מודעות המפגינים לסכנות האורבות למשטר אם אכן יימחק הגבול על ידי הממשלה. המושג חברה צבאית מוצג כאן כמושג פוליטי, דינמי ותלוי הקשר במטרה להסביר את מנגנון ההשפעה הדמוקרטית של הצבא על הפוליטיקה הישראלית. גם התערורות החברה האזרחית מתוארת כתופעה דינמית ותלויה הקשר, שאמנם צומחת בצל השיח הביטחוני הדומיננטי אך צפויה לעמוד מול אתגרים אזרחיים ומול הצורך להרחיב את נושאי המאבק ולהגדיל את הקבוצות המעורבות בו, לרבות הפלסטינים.

ב-12 במרץ 2023 קיים הרמטכ"ל הרצי הלוי פגישה עם חיילי מילואים והצהיר כי הוא מבין שחיילי מילואים לא ישרתו במשטר לא דמוקרטי (הארץ, 2023). זו הייתה מעין פגישה פיוס אחרי שבוע וחצי של התנגשויות פומביות בינו ובין קבוצות חיילי מילואים שהתארגנו לתמוך במחאה נגד החקיקה האנטי-דמוקרטית, והעזו לאיים בסירוב לשרת אם החקיקה תתקדם והמשטר בישראל יהפוך אוטוריטרי. בלטה במיוחד קבוצת טייסים שפנתה לרמטכ"ל ישירות וסירבה להתייצב לשירות מילואים (הראל, 2023).

כבר מראשיתה של המחאה התבטאו אנשי מערכת הביטחון בדימוס וקבוצות של חיילי מילואים נגד הממשלה והחקיקה האנטי-דמוקרטית. בהפגנה ב-28 בינואר, בשבוע השלישי של ההפגנות, הסביר למפגינים שר הביטחון והרמטכ"ל לשעבר משה בוגי יעלון את המשמעות הביטחונית של ההפיכה המשפטית, וטען שללא עצמאות בג"ץ וללא הדימוי הדמוקרטי של ישראל, יש סכנה שקצינים וחיילים יועמדו לדין בבית הדין הבינלאומי בהאג

* פרופ' לב גרינברג, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
אני מודה ליגיל לוי, דניאל דה מלאך, ג'ון קמפבל ועורכי הגיליון על הערותיהם המועילות.

באשמת פשעי מלחמה (Shafir, 2023). בראשית חודש מרץ חלה עליית מדרגה בהתארגנות החיילים והחלו איומי הסירוב הפומביים.

בהפגנת יום השיבוש הלאומי שהוכרזה לקראת יום רביעי, 1 במרץ, חל מפנה: המשטרה הפעילה כוח רב לפיזור המפגינים, לאחר שבמשך שישה שבועות של מחאה נהגה באיפוק יחסי וב"הכלה". מול הפרשים, המכת"זיות והשוטרים עם האלות צעקו המפגינים "איפה הייתם בחווארה?" (זיו, 2023). ההפגנה הזאת, שאמנם הייתה מתוכננת מראש, התקיימה יומיים לאחר שבכפר חווארה התחולל מה שמפקד פיקוד המרכז אלוף יהודה פוקס כינה "פוגרום" (הארץ, 2023א). ואולם כעבור שבועיים הפוגרום נדחק אל השוליים, וההפגנות שבו להתמקד בדמוקרטיה בגבולות 1967 ולהתעלם מהשלטון הצבאי על הפלסטינים שמעבר לגבול.

השלטון הצבאי בשטחים הפך לפיל שבחדר: כולם יודעים שהוא קיים, אבל רוב המפגינים והדוברים מעדיפים להתעלם ממנו. החברה הצבאית כולה – ראשי הצבא ואנשי מערכת הביטחון בשירות פעיל ובדימוס, וקצינים וחיילים במילואים – התייצבה להגן על הדמוקרטיה, ובחודש מרץ הצליחה לבלום לזמן מה את החקיקה. הנה החידה הכפולה שאני מבקש לפענח במאמר זה: איך ייתכן שדווקא ראשי החברה הצבאית הם שהתייצבו מול הממשלה להגנת הדמוקרטיה, ומדוע המפגינים הנחושים של החברה האזרחית, הקוראים "דמוקרטיה" בכיכרות, מתעלמים מהשלטון הצבאי על הפלסטינים בשטחים? אנסה להתיר כאן את הסבך, להסביר את שתי החידות ולבחון כיצד הקשר ביניהן עשוי לסייע להבין את עוצמת המחאה, את הפוטנציאל שלה וגם את נקודות התורפה האסטרטגיות שלה.

בשבת שלאחר ההסלמה בהפגנת יום השיבוש חלה קפיצת מדרגה בהיקף ההפגנות, בפריסתן הארצית ובנחישות המפגינים להתעמת עם המשטרה (הארץ, 2023ב). מייד למחרת ערך מרכז אקורד סקר ובו נשאלו הנחקרים מה גרם להם לתמוך במחאה. מלבד ההפיכה המשטרית, התברר כי הפוגרום בחווארה ותגובתו של בצלאל סמוטריץ', שאמר ש"צריך למחוק את הכפר" (Ynet, 2023), היו מהגורמים העיקריים לתמיכתם במחאה: 84% בקרב תומכי השמאל, 60% בקרב תומכי המרכז, ואפילו 29% בקרב תומכי הימין.¹

במאמר זה אני טוען שהפוגרום בחווארה דחף את ההפגנות והרחיב את פריסתן בארץ ואת הספקטרום הפוליטי של התומכים בהן, וגם עודד קבוצות של חיילי מילואים להתארגן לפי יחידות ולאיים בסירוב לשרת. אולם השיח הביטחוני ומרכזיותה של החברה הצבאית במחאה עומדים בסתירה עם התביעות לדמוקרטיה. ההפגנות בחודש מרץ בהובלת החברה הצבאית אמנם הצליחו לבלום זמנית את החקיקה האנטי-דמוקרטית, אולם פעילי החברה האזרחית הם שיצטרכו לעמוד מול המדיניות האנטי-דמוקרטית של הממשלה במישורים רבים נוספים, בתוך גבולות הקו הירוק ומעבר לו, ולצקת תוכן בתביעה לדמוקרטיה.

בחלקו הראשון של המאמר אני דן במתח שבין מעמדו החוקי של הגבול ובין מחיקתו הלכה למעשה בידי ההתיישבות היהודית, ובהשלכותיהן של כוונות הממשלה למחוק את הגבול על הדימוי של ישראל כמדינה דמוקרטית. החלק השני עוסק באתגרי השליטה של צה"ל על האוכלוסייה הפלסטינית – הן בערים, באמצעות שיתוף פעולה עם הרשות

1 מתוך מצגת של מרכז אקורד על ממצאי סקר מיום 2.3.2023, שכותרתו "יחס הציבור כלפי המאבק ברפורמה המשפטית בעקבות יום השיבוש הלאומי בראשון למרץ 2023".

הפלסטינית, הן באזור הכפרי, שבו קבוצות קנאיות של מתנחלים מתנכלות לפלסטינים. בחלק השלישי אני מנתח היסטורית את התפקיד המרכזי של החברה הצבאית בעימות עם הקנאות הדתית, דן בתחילתו של המשבר הפוליטי הנוכחי ב־2017, ומציג את רצף האירועים שבלם את החקיקה – מהפוגרום בחווארה ב־26 בפברואר ועד להשבתה הגדולה של המדינה ב־27 במרץ.

לדמיין את ישראל כדמוקרטיה

אני מציע להבחין בין משברים פוליטיים, שהלכו והתרבו מאז רצח רבין, ובין השבר המשטרי הנוכחי – המאופיין במיצוי יכולתו של המשטר הדואלי, הצבאי-דמוקרטי (גרינברג, 2008), להמשיך לקיים את הסתירות הפנימיות שבו. הקש ששבר את גב הגמל² היה הקמת הקואליציה החדשה בראשות בנימין נתניהו עם שותפיו מהציונות הדתית, הדוחפים להכריע את המתח הפנימי באוקסימורון "מדינה יהודית ודמוקרטית" באמצעות מחיקת ה"דמוקרטיה" בגבולות 1967. הממשלה שקמה זיהתה הזדמנות חד-פעמית לחולל שינויים מוסדיים יסודיים, והיא דוחפת גם את מתנגדיה למאבק על אופיו של המשטר העתידי ועל זהותם הקולקטיבית של הישראלים.

המשטר הנוכחי שעליו מאיימת הממשלה החדשה בנוי על שילוב בין משטר דמוקרטי עבור אזרחיה הישראלים ובין משטר צבאי עבור נתיניה הפלסטינים מעבר לגבולות 1967. הצבא הוא שחקן פוליטי מרכזי במשטר זה, כי הוא זקוק לגיטימציה כדי לגייס את חייליו בצד הדמוקרטי של הגבול לצורך שימור השליטה על הפלסטינים בצידו האחר, שבו הוא הריבון (הלמן, 1999). בהיותו שחקן פוליטי במשטר דמוקרטי, הצבא צריך גם קולות אזרחיים שיבטאו את עמדותיו ויגנו עליהן. הדבר בא לידי ביטוי בקשרים החברתיים הנמשכים בין אנשי צבא בדימוס ובמילואים וגם בינם ובין חבריהם בשירות פעיל, המרכיבים יחד את החברה הצבאית. אולם הוא מתבטא גם בדומיננטיות של השיח הביטחוני בתקשורת ובקרב חלקים גדולים של הציבור האזרחי – שיח שבו השירות בצבא הופך להון סימבולי לעומת ה"משתמטים" שבקואליציה.

כדי לדמיין את ישראל כדמוקרטיה, מן ההכרח לדמיין את היהודים כ"העם" הריבון, ואת גבולותיה של מדינת ישראל כגבולותיה בשנים 1949-1967 (גרינברג, 1999). הרי ברור שמה שמתרחש מעבר לגבול, יהיה שמו אשר יהא, איננו דמוקרטיה. התושבים הפלסטינים משוללים זכויות אזרח וזכויות פוליטיות. במפה של הגדה המערבית אפשר לראות יישובים יהודיים באזור המקיף את אזורי A (האזור העירוני), הנתון לשליטת הרשות הפלסטינית מאז 1995, וגם את אזור B (אזור של כפרים ועיירות) שנמצא בשליטה משותפת של הרשות הפלסטינית (האמונה על ניהול נושאים אזרחיים) ושל צה"ל (האמון על ניהול ביטחוני).

נשאלת השאלה אם הגבול מדומיין או ממשי. בסוגיה זו יש סתירה בין המישור החוקי למציאות הגיאופוליטית. מבחינה גיאופוליטית, ברור כי לא זו בלבד שהקו הירוק מדומיין,

2 אתל סולינגן ווילפרד ואן (Solingen & Wan, 2016) הציעו הבחנה בין נקודות מפנה היסטוריות ובין tipping points, שהן מעין נקודת אלחזור. קולגה שלי, ג'ון קמפבל, שמשמש כמונח ב tipping point, הציע לי לתרגם אותו לביטוי "הקש ששבר את גב הגמל".

אלא הוא אשליה. אני מבחין כאן אנליטית בין דמיון, שהוא דבר לא ממשי שאפשר להיאבק למימוש, ובין אשליה, שאינה ניתנת למימוש בגלל מחסומים מבניים, מוסדיים או פוליטיים (גריןברג, 2007, פרק 2). הקו הירוק הפך בהדרגה לאשליה במשך השנים כאשר ממשלות ישראל טשטשו את הגבול ביסודיות באמצעות בניית יישובים יהודיים מעבר לגבול הריבוני של ישראל ובניגוד לחוק הבינלאומי. אלה היישובים המכונים "התנחלויות", מינוח שהוא פעולה דיסקורסיבית המסמנת את המשך קיומו של הקו הירוק המפריד בין היישובים הללו למדינת ישראל הריבונית. כל ממשלות ישראל מאז 1967 שימרו את הקו הירוק כגבול זמני עד שיימצא פרטנר לשלום. אבל לאחר האינתיפאדה השנייה הן חדלו לנהל משא ומתן מדיני עם ההנהגה הפלסטינית (המשא ומתן שניהל אהוד אולמרט עם מחמוד עבאס בוועידת אנאפוליס היה אירוע חריג במיוחד), חומות הפרדה נבנו בגדה המערבית, והקו הירוק נמחק סופית (Lustick, 2019).

ואולם אף שמבחינה פוליטית הגבול מחוק וכיום מתגוררים בגדה המערבית כחצי מיליון אזרחים ישראלים, מבחינת החוק התמונה שונה לגמרי. מבחינה חוקית, הקו הירוק חי וקיים. ישראל מעולם לא סיפחה את השטחים; היא השאירה אותם במעמד עמום, כקלפים למיקוח בעתיד.³ בגדה המערבית צה"ל הוא הריבון והשליט, הוא שקובע תקנות והוא שמפעיל בתי משפט צבאיים (Hajjar, 2005). זאת הסיבה שאחת לחמש שנים יש צורך לתקן תקנה זמנית הקובעת שאזרחי ישראל המתגוררים בגדה המערבית אינם כפופים לשלטון הצבא אלא למדינת ישראל.

לצבא יש תפקיד מפתח בסימון הגבול של מדינת ישראל: באמצעות הגדרת אזור הריבוניות הצבאית הוא תוחם את גבולותיה של ישראל הדמוקרטית. המשטר הדואלי, המשלב בין שלטון צבאי בצד אחד של הגבול לדמוקרטיה בצידו האחר, הופך את הצבא בהכרח לשחקן פוליטי, כאמור, הן משום שהצבא אחראי על ניהול האוכלוסייה הכפופה לו, הן משום שעליו לגייס חיילים בצד הדמוקרטי של הגבול. בהיותו שחקן פוליטי יש לצבא שיקולי שליטה פרגמטיים – הוא יכול לעודד יצירת מרחב שיאפשר הכרה פוליטית בפלסטינים והידברות, כפי שעשה בעקבות האינתיפאדה הראשונה, או לפעול לדיכוי אלים, כפי שעשה בעקבות האינתיפאדה השנייה (Grinberg, 2011, 2013). אולם יש לו גם תפקיד אידיאולוגי לגיטימציוני: כדי שיוכל לגייס חיילים ללא עוררין, הצבא חייב לשכנע את המתגייסים כי מקור הסמכות שלו הוא כפיפותו למוסדות הדמוקרטיים של ישראל, וכי מקור פקודותיו הוא בהכרעה דמוקרטית.⁴ עליו לשכנע את החיילים כי הם מתגייסים למען הגנת המדינה, וכי השליטה על הפלסטינים נעשית לצורכי ביטחון ולא לצורך השתלטות אלימה על אדמותיהם ודיכוי התנגדותם.

זהו לב ליבו של השבר המשטרי כעת: הניסיון לפתור את הסתירה המובנית בין הממד הפוליטי הממשי, המתבטא בהתפשטות טריטוריאלית רחבה שמוחקת את הגבול, ובין המעמד החוקי של השטחים כאזור תחת ריבונות צבאית. הקואליציה הנוכחית חותרת לעשות זאת באמצעות טשטוש הקו הירוק ויצירת משטר אחד מהים עד הנהר, תחת ריבונות יהודית

3 מפא"י החליטה לשמור את השטחים לשם מיקוח אחרי 1967 (ביילין, 1985). בגין הנציח את מעמד הזמני הזה בהסכם עם סאדאת, וגם הסכמי אוסלו שימרו את עתיד השטחים באותו מעמד.

4 זאת תובנה ארוכת שנים, מהימים שבהם הייתי דובר תנועת "יש גבול" במלחמת לבנון הראשונה.

בלעדית ומתוך אידיאולוגיה דתית משיחית (נהוראי, 2022; סמוטריץ', 2017). מחיקת הגבול ויצירת משטר אחיד ובלתי דמוקרטי הן סיבה לדאגה לא רק של החברה האזרחית ותומכי הדמוקרטיה, אלא גם של הצבא: חלק מהחיילים עלולים לסרב אם יחשבו שמקור הסמכות של הפקודות אינו דמוקרטי, ושאינן גבול המבדיל בין מדינת ישראל ובין השטחים.⁵ את התסכול, הכעס ורוח המרד מלכה ביתר שאת העובדה שהממשלה מורכבת בחלקה הגדול ממפלגות חרדיות שמצביעיהן פטורים משירות בצבא, והן אף דורשות לעגן את הפטור בחקיקה.

כיצד מצדיקים "כיבוש דמוקרטי"?

הלגיטימציה שמקבלת השליטה הצבאית של ישראל בפלסטינים מתוקף הצגתה של זו כעניין זמני של הגנה עצמית וביטחון סובלת משתי נקודות חולשה עיקריות. האחת היא באזור העירוני. השליטה בערים הפלסטיניות יוצרת חיכוך עם אוכלוסייה אזרחית שמתנגדת לנוכחות הצבא, וברור שהעומת עם אזרחים ודיכויים איננו שאלה של ביטחון או הגנה עצמית. אין זו בעיה ייחודית לצה"ל: צבאות אינם בנויים לשליטה באוכלוסייה אזרחית בערים, ולכן השליטה נעשית באמצעות כוחות משטרה, שמטרתה מבוססת בראש וראשונה על הלגיטימציה של השלטון והחוק (Tilly, 2000). שאלת הלגיטימציה של השליטה בערים עלתה בעוצמה רבה באינתיפאדה הראשונה, שמטרתה הייתה להתנער מהשליטה של צה"ל (Tamari, 1991) ובעקבותיה הכריז הרמטכ"ל דן שומרון שאין לאינתיפאדה פתרון צבאי אלא רק פתרון מדיני (לוי, 2003, עמ' 175). חשוב להבין את פשר הכרזת הרמטכ"ל: הוא קרא, למעשה, לפתוח מרחב פוליטי להידברות עם ההנהגה הפלסטינית. הבעיה של צה"ל לא הייתה בעוצמת האש או בכוחו להכריע את האויב, אלא בהיעדר לגיטימציה בעיני

חלק מהחיילים והחברה האזרחית להפעיל את הכוח הדרוש להשתלטות על הערים. הפתרון ללגיטימציה של השליטה בערים הושג בהסכמי אוסלו (סביר, 1998). בהסכמים נקבע כי ישראל תעביר את השליטה על הערים (אזור A) לידי הרשות הפלסטינית, וזו תקבל סמכות לנהל אותן באמצעות משטרה חזקה. ההסדר הזמני של חלוקת השטחים לאזורים A, B ו-C נועד לשמש עד להשגת הסכם סופי בתוך חמש שנים, אולם לאחר רצח רבין, עליית נתניהו ופרוץ האינתיפאדה השנייה הפך ההסדר הזמני לקבוע. השליטה בשטחים מתבססת בעיקר על שיתוף פעולה ביטחוני בין צה"ל לרשות הפלסטינית.⁶ שיתוף הפעולה הזה שריר וקיים, אף שהוא נתון לערעור מתמיד מצד פלסטינים שכן שוב ושוב מתברר כי הוא משרת בראש וראשונה את ישראל. הדבר מעורר מדי פעם התקוממויות עממיות כמו אינתיפאדת היחידים ב-2015-2016 או ההתקוממות במאי 2021, וגם מעודד חוליות חמושות לבצע פעולות טרור. אם כן, הלגיטימציה של השליטה הצבאית בפלסטינים משוללי הזכויות בשטחים – שליטה המוצגת כזמנית וכמקדמת יעד ביטחוני של מניעת

5 לקראת סוף פברואר היו עדויות שראשי הצבא חוששים מפני גל סירוב חדש. ראו הראל, 2023b; לוי, 2023.

6 שיתוף הפעולה ברצועת עזה סמוי יותר, והוא מגולם בהעברת מימון לקיום שלטון יציב תמורת הפסקות אש ו"אגיעות" מתואמות. שם, בעיני הישראלים, יש לצה"ל לגיטימציה רבה יותר להפציץ אוכלוסייה אזרחית, כי הדבר נתפס כעניין של הגנה עצמית.

פיגועי טרור – מקורה בשיתוף הפעולה הביטחוני של ישראל עם הרשות הפלסטינית. ואולם שיתוף הפעולה הזה נמצא כעת בסכנה, משום שהממשלה החדשה מערערת הן על זמניות השליטה בשטחים הן על הלגיטימיות של הרשות הפלסטינית. הדבר מעורר דאגה רבה בפיקוד העליון של הצבא, משיקולי שליטה פרגמטיים, והוא מדאיג גם את החברה הצבאית היוצאת למחות ברחובות.

נקודת החולשה השנייה של לגיטימצית השליטה של ישראל בפלסטינים נוגעת לאזור הכפרי. השליטה הביטחונית הישירה של צה"ל בשטח B, המורכב מעיירות וכפרים מוקפים התנחלויות (שטח C), מביאה לחיכוכים מתמידים בין הקנאים שבמתנחלים ובין האוכלוסייה המקומית: הטרדות והתנכלויות תכופות, פגיעות ברכוש, בעצים ובתוצרת החקלאית, שרפות מכוונות מצד מתנחלים המבקשים לסלק את הפלסטינים מאדמתם. ההתנכלויות האלה מצולמות ומדווחות באופן קבוע ברשתות החברתיות.⁷ במובן הזה, הפגרום בחווארה הוא שיא חדש מבחינת עוצמת האירוע אבל לא מבחינת עצם התופעה של פגיעה באוכלוסייה המקומית. חיכוכים כאלה מחדדים את ההבנה ששליטת צה"ל בשטחי B אינה קשורה להגנה עצמית או לסוגיות ביטחון, אלא בגיבוי להתפשטותן של ההתנחלויות ובסיוע לגורמים אלימים שמתעללים באוכלוסייה המקומית. הבעיה הפוליטית העומדת בפני הפיקוד העליון של צה"ל בהתמודדות עם התופעות האלה כפולה ומכופלת: הן מערערות את הלגיטימציה של הרשות הפלסטינית בעיני האוכלוסייה הפלסטינית המקומית הבלתי מוגנת, והן מערערות את הלגיטימציה של השליטה של צה"ל בעיני חלק מהחיילים. אבל הבעיה המוסדית החמורה ביותר מבחינת הפיקוד העליון של צה"ל היא אובדן השליטה על החיילים בשטח. האלוף פוקס אמנם גינה את הפגרום בחווארה, כאמור, אבל לא היה ביכולתו לשלוט על הנעשה בשטח או לנהל חקירה אחרי האירוע. במרוצת השנים התפתחה תחושת סולידריות מצד החיילים כלפי המתנחלים הקנאים שעליהם הם נדרשים להגן; שניהם חמושים, והם משתפים פעולה ביניהם בשליטה על הפלסטינים. כפי שהצהיר לאחרונה מפקד חטיבת שומרון אלוף משנה רועי צוויג (שננזף לאחר מכן על דבריו), "הצבא וההתיישבות חד הם" (שיזף, 2022).

התופעה של אובדן שליטה על החיילים בשטח מדאיגה כעת את הפיקוד העליון באופן מיוחד. יגיל לוי, במאמרו בגיליון זה (וראו גם לוי, 2022), מבחין בין שני צבאות: הצבא הרשמי, המזוהה עם הפיקוד העליון של צה"ל ועם דימויה של ישראל כדמוקרטיה, והצבא הבלתי רשמי, צבא השיטור בשטחים, המזוהה עם קנאי המתנחלים ולפיקוד העליון אין שליטה של ממש עליו. לטענתי, המתח בין שני הצבאות עלה מדרגה לאחר שהוקמה הממשלה החדשה, עם מינויו של סמוטריץ' לשר במשרד הביטחון הממונה על הממשל האזרחי ומינויו של איתמר בן גביר כשר לביטחון פנים הממונה על משמר הגבול. הפיקוד העליון של צה"ל – הצבא הרשמי – התייצב כעת מול הממשלה החדשה, המייצגת את החוגים הקנאים ביותר של מתנחלים ומערערת על סמכותו בשטחים.

כך אפשר להבין גם את השיח הביטחוני ואת המעמד הדומיננטי של ראשי הצבא בדימוס ויחידות חיילי מילואים במחאה נגד הפגיעה בדמוקרטיה ובעצמאות בג"צ. הרוב

7 ראו למשל את דיווחיהם של יובל אברהם ובאסל עדרה כשיחה מקומית וראו גם בבלוג "אלימות מתנחלים=אלימות מדינה" באתר של ארגון כצלם.

המכריע של קבוצות החברה האזרחית היוצאות להפגין מדי שבת, וגם בימי השיבוש באמצע השבוע, מזדהה עם הניסיון של החברה הצבאית לבלום את הממשלה ומתייצב מאחורי מאבקה. כולם יודעים שהכיבוש הצבאי קיים, אולם מתוך הבנה סמויה מעדיפים שלא לדבר על הפיל שבחדר. כך מתעלמים המפגינים מההיבט הבלתי דמוקרטי של דיכוי והפרות החוק הבינלאומי מעבר לגבול, ותומכים במאבקה השמרני של החברה הצבאית לקדש את הקו הירוק כגבול ישראל הריבונית והדמוקרטי.⁸

בלימת החקיקה בחודש מרץ

אין זו הפעם הראשונה שבה מתגלע עימות בין החברה הצבאית לנתניהו. העימות הקודם, בשנים 1996-1999, הסתיים במה שיוזם פרי (2003) כינה "הפוטש הדמוקרטי": לאחר שלוש שנים שבמהלכן ניסו ראשי מערכת הביטחון לרסן את נתניהו ולמנוע פגיעה בשיתוף הפעולה הביטחוני עם הרשות הפלסטינית, התארגנו אנשי צבא בדימוס להתמודד מולו. בבחירות 1999 הוא הובס בידי אהוד ברק, שהיה רמטכ"ל בשנים 1991-1995 והוביל את מפלגת העבודה, ובידי איציק מרדכי (שר הביטחון בשנים 1996-1999) ואמנון ליפקין־שחק (הרמטכ"ל בשנים 1995-1999), שהקימו מפלגת מרכז. המושג חברה צבאית שאני מצייע כאן, הכולל כאמור את ראשי הצבא ומערכת הביטחון בשירות פעיל וגם את אלה שבדימוס הפועלים כאזרחים או כחיילי מילואים, הוא מושג פוליטי, דינמי ותלוי הקשר. הוא שונה מההמשגה התרבותית של מיליטריזם (קימרלינג, 1993), מהתפיסה האליטיסטית של הצבא (Peri, 2006) ומקטגוריה של אזרחות אתנו־רפובליקנית (Shafir & Peled, 2002). המושג נועד להבחין בין מצבים שבהם הצבא יכול להשיג את יעדי השליטה שלו באמצעות הפעלת אלימות, כפי שעשה באינתיפאדה השנייה, ובין מצבים שבהם הדמוקרטיה מטילה עליו מגבלות כאשר הוא מבקש למתן ממשלות קיצוניות המערערות את הלגיטימיות של פעולותיו בעיני החיילים והציבור. במקרים כאלה ראשי הצבא אינם יכולים לפעול ישירות ובאופן גלוי לגיוס תמיכה ציבורית, והם נזקקים לשחקנים אזרחיים שיזדהו איתו ויפעלו בזירה הציבורית והפוליטית מתוך אותו היגיון מוסדי שלו. שחקנים כאלה יהיו בדרך כלל ראשי צבא בדימוס המזוהים עם השיח הביטחוני וההיגיון המוסדי של הצבא. כך היה כשרבין נבחר ב־1992 וכשברק נבחר ב־1999, וכך קורה מאז הקימו בני גנץ, גבי אשכנזי ובוגי יעלון את מפלגת כחול לבן לקראת בחירות 2019 כשביקשו להחליף את נתניהו. העימות הנוכחי בין הצבא לנתניהו ושותפיו מהציונות הדתית החל בימי "אינתיפאדת היחידים" (2015-2016), כאשר הפיקוד העליון של צה"ל איבד שליטה על צבא השיטור ועל המתנחלים והסתייג מהאווירה המתלהמת שהכשירה הרג פלסטינים גם ללא מניעים של הגנה עצמית. ההתנגשות הגלויה ביניהם אירעה לאחר שהחייל אלאור אזריה צולם בחברון

8 בזמן כתיבת שורות אלו מתחולל העימות הישיר הראשון בין ההיגיון הצבאי של המחאה ובין ההיגיון האזרחי שלה, בעקבות מבצע "מגן וחץ" בעזה. חלק ממובילי המחאה הכריזו על ביטול ההפגנות השבועיות עקב המצב הביטחוני; קבוצות אחרות הכריזו כי ההפגנות יתקיימו כרגיל, הסתייגו מהשיח הביטחוני והביעו התנגדות להתייצבות האוטומטית מאחורי רגש האחדות הלאומית שמייצר ה"מבצע".

כאשר הוא הורג מחבל פלסטיני שהוכנע והיה שרוע על האדמה. כבר לפני פרשת אזריה קרא הרמטכ"ל גדי אייזנקוט לא "לרוקן מחסנית על נערה בת 13 עם מספריים" (שטיינמץ, 2016). אולם נתניהו יצא אז לחבק את אזריה, "הילד של כולנו", חבר לחוגים הכהניסטיים וביטא תמיכה סמויה בביקורת שאֵלה מתחו על ראשי הצבא שהעמידו את אזריה לדין. השימוש המניפולטיבי שנעשה בזהותו המזרחית של אזריה החריף את המתח הקיים בלאו הכי בין שני סוגי הצבא. בעקבות העימות ההוא פרש שר הביטחון יעלון מתפקידו וגיבה את צה"ל, שביקש להטיל את מרותו על צבא השיטור ועל קנאי המתנחלים בחברון (ראו מאמרו של יגיל לוי בגיליון זה). לקראת בחירות 2019 חבר יעלון לגנץ ולאשכנזי, שני רמטכ"לים שכיהנו אחרי, להקמתה של מפלגת כחול לבן, ומאז ינואר 2023 הוא נמנה עם מובילי המחאה. בהיעדר אסטרטגיה פוליטית אלטרנטיבית לנתניהו מאז 2009 התמקדה כחול לבן באישיותו של נתניהו, בשחיתות שלו ובחוסר הלגיטימיות של שלטונו בשעה הוא עומד למשפט. בעשותה כך היא עודדה גיוס שבטי דיכוטומי ("רק לא ביבי" / "רק ביבי") שבו לשבט ה"ימין" יש רוב דמוגרפי. לעומת כישלונן של מפלגות האופוזיציה, החשיבות והעוצמה של הצבא בשמירה על הדמוקרטיה – והזדקקותו לגיבוי של החברה האזרחית – באו לידי ביטוי בולט באירועי מרץ 2023. בחודש זה התייצבה החברה הצבאית כולה מול הממשלה, בגיבוי תנועת המחאה, ויחד הן הצליחו לבלום לזמן מה את פרץ החקיקה האנטי-דמוקרטית שהובילו שר המשפטים יריב לוין וראש ועדת חוקה, חוק ומשפט שמחה רוטמן. התבוננות ברצף האירועים מגלה את עוצמתה של החברה הצבאית בגיבוי מפגיני החברה האזרחית, וגם את הזיקה בין אוכדן השליטה בשטחים ובין ההתנגדות העזה לחקיקה האנטי-דמוקרטית:

- ב־26 בפברואר, בשעות הערב והלילה, נערכה באין מפריע המתקפה הפרועה והמזעזעת של מאות מתנחלים על העיירה חווארה. אלוף פיקוד המרכז יהודה פוקס גינה אותה בחריפות וכינה אותה פוגרום.
- ב־1 במרץ נערך לראשונה יום שיבוש לאומי. הוא דוכא באלימות חסרת תקדים מצד המשטרה, שכללה שימוש בפרשים ובמכת"זיות. המפגינים קראו מול השוטרים "איפה הייתם בחווארה?". קבוצות של חיילי מילואים החלו להביע בפומבי אי-נכונות לשרת בצבא במקרה שהחקיקה תתקדם וישראל תפסיק להיות דמוקרטית.
- ב־4 במרץ, יום שבת, התרחבו ההפגנות השבועיות וגדלו בהיקפן ובפריסתן בכל רחבי הארץ.
- ב־8 במרץ פנו טייסים במילואים אל הרמטכ"ל והודיעו כי לא ישרתו אם החקיקה תתקדם.
- ב־12 במרץ נפגש הרמטכ"ל עם חיילי מילואים והצהיר כי הוא מבין שהנכונות להתגייס תלויה באופיו הדמוקרטי של המשטר.
- ב־23 במרץ קרא שר הביטחון יואב גלנט לעצור את החקיקה.
- ב־26 במרץ פיטר נתניהו את גלנט. מאות אלפים יצאו אל הרחובות באופן ספונטני וחסמו צירי תנועה ראשיים ברחבי הארץ במשך שעות ארוכות. ההפגנות באותו לילה

9 על היתרון הדמוגרפי של הימין בגיוס השבטי הדיכוטומי כתבתי במאמרי "למה לא המשכנו בדרכו?" (גרינברג, 2000, עמ' 132-133). כאשר הגיוס הוא שבטי והימין מזוהה עם דתיים, חרדים, מעמדות נמוכים, מזרחים ומסורתיים, יש ל"ימין" השבטי יתרון דמוגרפי.

היו רבות עוצמה במיוחד והמשטרה נמנעה מלהתערב. ההסתדרות הכריזה על שביתה כללית במשק (N12, 2023).

- ב־27 במרץ, ראש ועד העובדים של רשות שדות התעופה וחבר הליכוד פנחס עידן הודיע על הפסקת פעילותו של נמל התעופה בן-גוריון. המשק כולו הושבת. השלטון המקומי שבת לצד ההסתדרות, ראשי האוניברסיטאות הודיעו על השבתת הלימודים, רופאים, אנשי הייטק ואנשי עסקים הודיעו גם הם על השבתות. כל הקניונים נסגרו. הארץ כולה נותרה משותקת עד שנתניהו קיים מסיבת עיתונאים והודיע על הפסקה זמנית של החקיקה.

המאבק לבלימת החקיקה הצליח באופן זמני בזכות התגייסות יוצאת מן הכלל של החברה הצבאית, שגייסה בתורה את החברה האזרחית וחדרה גם לתוך שורות הליכוד, שיש בו מי שמזדהים עם השיח הביטחוני (למשל גלנט, ועדי עובדים וראשי השלטון המקומי). אולם פסק הזמן הזה עלול לפוג. חשוב להבין כי המאבק למניעת החקיקה הוא מאבק שמרני המגונן על המשטר הישן, שהצליח לקיים כללי משחק דמוקרטיים וכעת הוא נתון למתקפה רדיקלית מצד הממשלה החדשה והחוגים הקיצוניים ביותר בתוכה, המובילים במודע לפירוקו. זה אינו משבר פוליטי בלבד אלא שבר משטרי עמוק. המשטר שהממשלה מבקשת לפרק הצליח להחזיק את המקל משני קצותיו ולקיים דמוקרטיה לצד כיבוש צבאי, באמצעות קיומו של הבדל בחוק בין שני צידי הקו הירוק.¹⁰ השחקן הפוליטי החזק ביותר שעמד עד כה מאחורי שימור הקו הירוק, ומתוך כך גם הגן על כללי המשחק הדמוקרטיים, הוא הצבא; אבל הצבא זקוק לתמיכתו של קול אזרחי שיש לו לגיטימציה מבחינה דמוקרטית.

סיכום ומבט לעתיד

במאמר זה הצבעתי על תפקידו הפוליטי המרכזי של הצבא בשימור הקו הירוק ועל ההבחנה בין מדינת ישראל הריבונית, בעלת כללי המשחק הדמוקרטיים, לאזורי הכיבוש הצבאי. בכך ביקשתי להסביר את חשיבותם של השיח הביטחוני ושל אנשי מערכת הביטחון במחאה, ואת הפער בין הסיסמאות המציירות את ישראל כדמוקרטיה אנג'לית התעלמות ממה שמתרחש מעבר לקו הירוק. הראיתי גם שהמדיניות התוקפנית של הממשלה ביחס לפלסטינים, השאיפה למחוק את הקו הירוק ואלומות המתנחלים הקנאים הם גורם מרכזי המניע את תנועת המחאה ואת איומי הסירוב של מילואימניקים, למרות התעלמותם מהכיבוש. החולשה העיקרית של המחאה ושל השיח הצבאי שלה היא הקלות שבה מצב חירום ביטחוני עלול לאיים על אחדות המפגינים ועל נחישותם. חולשה נוספת היא היעדר אסטרטגיה פוליטית אלטרנטיבית לזו של הציונות הדתית.

הצבא והחברה הצבאית אינם בנויים לגיבוש אלטרנטיבה דמוקרטית למשטר הדואלי, הדמוקרטי והצבאי. במקרה הטוב הם יכולים לשכלל את מנגנוני השליטה על הפלסטינים, כמו שנעשה בהסכמי אוסלו, ולהאציל סמכויות לרשות הפלסטינית. ככלל, אלטרנטיבות דמוקרטיות צומחות מתוך החברה האזרחית המתעמתת עם שלטון דכאני, אך דרושות

10 בגיליון מיוחד של סוציולוגיה ישראלית שנערך לציון 40 שנים למלחמת 1967 כינתה זאת "דמוקרטיה כובשת" (גרינברג, 2008).

גם מפלגות שיתנו לה ביטוי (Linz & Stepan, 1996). אולם הקמה של מפלגה דמוקרטית עם חזון חדש שיבטא את החברה האזרחית היא תהליך ארוך, ותהליך כזה קשה במיוחד בישראל – מדינה בעלת היסטוריה ארוכה של חברה מגויסת (בן-אליעזר, 1995),¹¹ כפי שממחישה הדומיננטיות של השיח הביטחוני בקרב מובילי המחאה. השיח הזה מעמיק את הפילוג בין יהודים לפלסטינים בחברה האזרחית.

במאמר לא דנתי ישירות בתנועת המחאה, אלא התמקדתי בחשיבותה של החברה הצבאית לבלוימת החקיקה ובהתעלמות משאלת הכיבוש. אולם אם יש סיבה להתעודד, הרי זו התנועה האדירה שצומחת מתוך ההתגייסות נגד החקיקה. המחאה מצמיחה בחברה האזרחית התארגנות דמוקרטית חסרת תקדים של קבוצות – ארגוני נשים, ארגונים פרופסיונליים, סטודנטים, מזרחים דמוקרטים, דתיים דמוקרטים, אנשי עסקים והייטק, נוסף על קבוצות חיילי המילואים. תופעה זו ממשיכה את מסורת ההפגנות של מוצאי שבת שהחלה במחאה החברתית ב־2011 והמשיכה בהפגנות נגד השחיתות בפתח תקווה ב־2017 ובמחאת בלפור בשנים 2020-2021. חלק מהארגונים הפעילים כיום במחאה קמו במחאות הקודמות, ומאז קמו עשרות רבות של ארגונים חדשים.

אחד הקשיים הבולטים בתפקוד הדמוקרטיה הישראלית מראשיתה היה החולשה של החברה האזרחית מול המדינה ומפלגות השלטון (שפירא, 1977, 1996). בהתעוררות החברה האזרחית נגד הממשלה טמון פוטנציאל גדול לבניית אלטרנטיבה דמוקרטית. אך חשוב להדגיש כי תנאי יסוד נוסף לדמוקרטיזציה הוא יצירת סולידריות בין הקבוצות השונות המקופחות על ידי השלטון ובניית קואליציות ביניהן. יש להניח שככל שהממשלה הנוכחית תסלים את היחסים עם הפלסטינים ותפגע בחלקים שונים של האוכלוסייה היהודית, החל בנשים ולהטב"קים וכלה בעובדים ובקבוצות מוחלשות נוספות, תיאלץ תנועת ההתנגדות להרחיב את סדר היום שלה ואת דרישותיה ולהכיל קבוצות נוספות.¹² זוהי תכונה בסיסית של תנועות מחאה: היותן בתנועה מתמדת (Tarrow, 2022). כפי שהצגתי תפיסה פוליטית, דינמית ותלויה הקשר של החברה הצבאית, כך אני מציע לראות את תהליך ההתעוררות של החברה האזרחית – כתופעה פוליטית, דינמית ותלויה הקשר – וכך גם את התפתחות היחסים בין החברה האזרחית לצבאית. אולם רצוי לזכור שאלטרנטיבה מדינית לשליטה בפלסטינים לא תבוא מהחברה הצבאית, וזהו האתגר העיקרי שמולו תעמוד תנועת ההתנגדות לממשלה במוקדם או במאוחר.

11 על המיליטריזם בישראל נכתבה ספרות ענפה. ראו למשל Lomsky-Feder & Ben-Ari, 1999.

12 מאמר זה נחתם בשבוע הראשון של מאי 2023. מאז עלו סוגיות חדשות שחרגו מסדר היום הראשוני של המחאה נגד ההפיכה המשטרית ויוזמת החקיקה האנטי-דמוקרטית, ובהן המאבק של השלטון המקומי נגד קרן הארגון וכן מחאת החברה הערבית נגד הפקרתה, בעקבות מקרה רצח המוני ביפיע והעובדה כי במחצית הראשונה של השנה נמנו בה כבר 101 הרוגים. מובילי המחאה השכילו למהר ולהגיב לנושאים אלו, ויש לצפות שדינמיקה כזאת תלך ותפתח.

מקורות

- ביילין, יוסי. (1985). מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים. רביבים. בן-אליעזר, אורי. (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי: 1956-1936. דביר.
- גרינברג, לב. (1999). דמוקרטיה מדומיינת בישראל: רקע תיאורטי ופרספקטיבה היסטורית. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 240-209.
- גרינברג, לב. (2000). למה לא "המשכנו בדרכנו"? על שלום, דמוקרטיה, רצח פוליטי וסדר יום פוסט-סכסוכי. בתוך לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה (עמ' 123-151). מכון המפרי למחקר חברתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גרינברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל, 1992-2006. רסלינג.
- גרינברג, לב. (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 323-297.
- הארץ. (2023א, 28 בפברואר). אלוף פיקוד המרכז: "האירוע בחווארה - פוגרום שבוצע על ידי פורעי חוק".
- הארץ. (2023ב, 4 במרץ). המפגינים היו בדרכם החוצה מאילון - והמשטרה הפעילה מכת"זית, פרשים וכוחות יס"מ.
- הארץ. (2023ג, 12 במרץ). הרמטכ"ל: צה"ל לא יוכל לפעול ללא משרתי מילואים, ונכונותם תלויה במדינה דמוקרטית.
- הלמן, שרה. (1999). יש גבול. בתוך עדי אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (עמ' 313-320). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הראל, עמוס. (2023א, 8 במרץ). טייסים לרמטכ"ל: אם תעבור החקיקה, רוב צוותי האוויר במילואים יפסיקו לטוס. הארץ.
- הראל, עמוס. (2023ב, 22 בפברואר). כשנדמה שרק צעדים קיצוניים ישפיעו, סרבנות שירות כבר אינה מילה גסה. הארץ.
- זיו, אורן. (2023, 2 במרץ). אלימות המשטרה הולידה את הסיסמה "איפה הייתם בחווארה?". שיחה מקומית.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. משכל.
- לוי, יגיל. (2022, 18 בדצמבר). ירושת כוכבי: שני צבאות, שהמרחק ביניהם רק גדל. שיחה מקומית.
- לוי, יגיל. (2023, 21 בפברואר). הם לא יתגייסו. הארץ.
- נהוראי, יאיר. (2022). המהפכה השלישית. הוצאה עצמית.
- סביר, אורי. (1998). התהליך: מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית (בתרגום עמוס כרמל). משכל.
- סמוטריץ', בצלאל. (2017). תוכנית ההכרעה: המפתח לשלום נמצא בימין. השילוח, 6, 102-81.
- פרי, יורם. (2003). הפוטש הדמוקרטי בבחירות 1999. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), כשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 125-144). אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.

- קימרלינג, ברוך. (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
 שטיינמץ, משה. (2016, 17 בפברואר). איזנקוט: "לא רוצה שחייל ירוקן מחסנית על נערה בת 13 עם מספריים". וואלה!.
- שיזף, הגר. (2022, 30 במאי). מפקד חטיבת שומרון לתלמידי ישיבות: "הצבא וההתיישבות - חד הם". הארץ.
- שפירא, יונתן. (1977). הדמוקרטיה בישראל. מסדה.
- שפירא, יונתן. (1996). חברה בשבי הפוליטיקאים. ספרית פועלים.
- N12. (2023, 27 במרץ). ליל מחאה היסטורי בישראל: כך קרא הציבור לעצור את המהפכה המשפטית.
- Ynet. (2023, 1 במרץ). סמוטריץ': "המדינה צריכה למחוק את חווארה".
- Hajjar, Lisa. (2005). *Courting conflict: The Israeli military court system in the West Bank and Gaza*. University of California Press.
- Grinberg, Lev. (2011). The reversal of citizenship: The Lebanon War and Intifada in the 1980s and the 2000s. In Yoav Peled, Noah Lewin-Epstein, Guy Mundlak & Jean L. Cohen (Eds.), *Democratic Citizenship and War* (pp. 217-230). Routledge.
- Grinberg, Lev. (2013). Resistance, politics and violence: The catch of the Palestinian struggle. *Current Sociology*, 61(2), 206-225.
- Linz, Juan J., & Alfred C. Stepan. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation*. Johns Hopkins University Press.
- Lomsky-Feder, Edna, & Eyal Ben-Ari (Eds.). (1999). *Military and militarism in Israeli society*. SUNY Press.
- Lustick, Ian S. (2019). *Paradigm lost: From two-state solution to one-state reality*. University of Pennsylvania Press.
- Peri, Yoram. (2006). *Generals in the cabinet room: How the military shapes Israeli policy*. United States Institute of Peace.
- Shafir, Gershon, & Yoav Peled. (2002). *Being Israeli: The dynamics of multiple citizenship*. Cambridge University Press.
- Shafir, Haim. (2023, January 29). עזריאלי || עזריאלי [Video]. YouTube.
- Solingen, Etel, & Wilfred Wan. (2016). International Security: Critical junctures, developmental pathways, and institutional change. In Orfeo Fioretos (Ed.), *International politics and institutions in time* (pp. 167-195). Oxford University Press.
- Tamari, Salim. (1991). The Palestinian movement in transition: Historical reversals and the uprising. *Journal of Palestine Studies*, 20(2), 57-70.
- Tarrow, Sidney. (2022). *Power in movement: Social movements and contentious politics* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. (2000). Spaces of contention. *Mobilization*, 5(2), 135-159.